

SUROWCE MINERALNE

Wykład 2

Do najważniejszych, rutynowych metod badania składu fazowego surowców mineralnych, w szczególności surowców ceramicznych, należą:

- analiza mikroskopowa w świetle przechodzącym,**
- analiza rentgenograficzna,**
- analiza termiczna.**

Ważne znaczenie ma też analiza granulometryczna, a zwłaszcza analiza składu chemicznego.

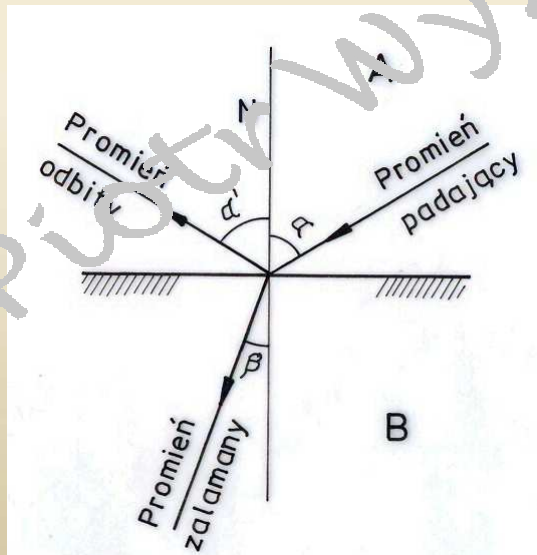
Analiza mikroskopowa w świetle przechodzącym

- Promień świetlny przechodząc z jednego ośrodka do innego ulega załamaniu wskutek zmiany prędkości fali świetlnej (częściowo promień ten ulega także odbiciu). Stosunek sinusów kąta padania (α) i kąta załamania (β) jest dla danej pary środowisk wielkością stałą i jest równy stosunkowi prędkości światła w pierwszym środowisku (V_0) i w drugim środowisku (V_1), stanowiąc współczynnik załamania światła (prawo Snelliusa):

$$n = \sin\alpha / \sin\beta = V_0 / V_1$$

Taki typ załamania światła ma miejsce **w kryształach optycznie izotropowych**, którymi są kryształy układu regularnego.

- Promień świetlny przy przechodzeniu do tzw. ośrodka optycznie anizotropowego (ośrodkami tego typu jest większość kryształów) ulega **podwójnemu załamaniu światła** polegającemu na jednoczesnym załamaniu i rozszczepieniu tego promienia na dwa niezależne, spolaryzowane promienie (teoria Fresnela). Kryształy ze względu na zachowanie się promienia świetlnego i prędkość rozchodzenia się w nich światła dzieli się na:
  - optycznie izotropowe,
  - optycznie anizotropowe.

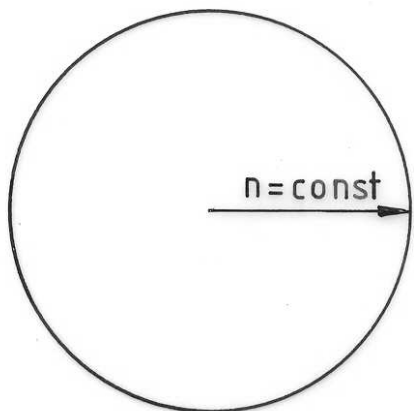

Zachowanie się promienia świetlnego na granicy ośrodka optycznie rzadszego (A) i optycznie gęstszego (B)

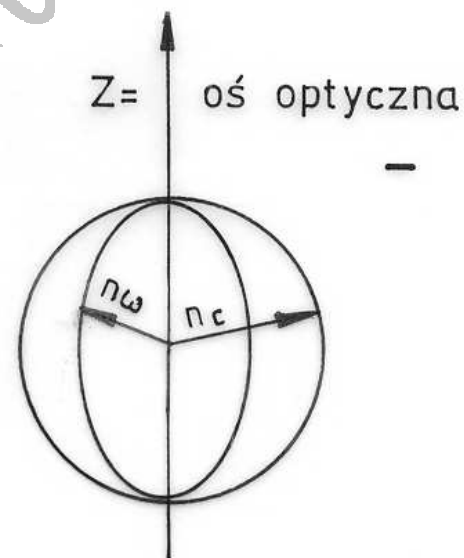
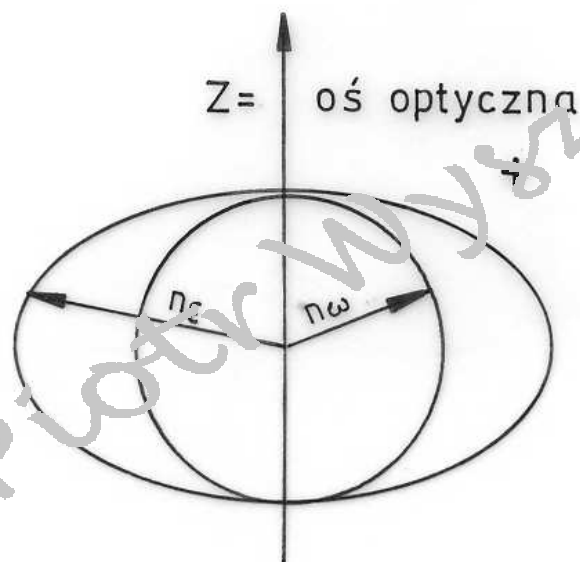
Tak więc, ze względu na właściwości optyczne kryształy dzielimy na:

- **optycznie izotropowe** (kryształy krystalizujące w układzie regularnym; także ciała amorficzne),
- **optycznie anizotropowe:**
- **jednoosiowe** (kryształy z układów: heksagonalnego, tetragonalnego i trygonalnego),
- **dwuosiowe** (kryształy z układów: rombowego, jednoskośnego i trójskośnego).

W przeciwieństwie do kryształów izotropowych w kryształach anizotropowych występuje zjawisko podwójnego załamania światła, tj. rozszczepienia promienia świetlnego padającego na kryształ na dwa spolaryzowane promienie.

Powierzchnia współczynnika załamania światła **w kryształach optycznie izotropowych.**

Dwupowłokowe powierzchnie współczynników załamania światła **w kryształach optycznie anizotropowych jednoosiowych** (o dodatnim i ujemnym znaku optycznym).

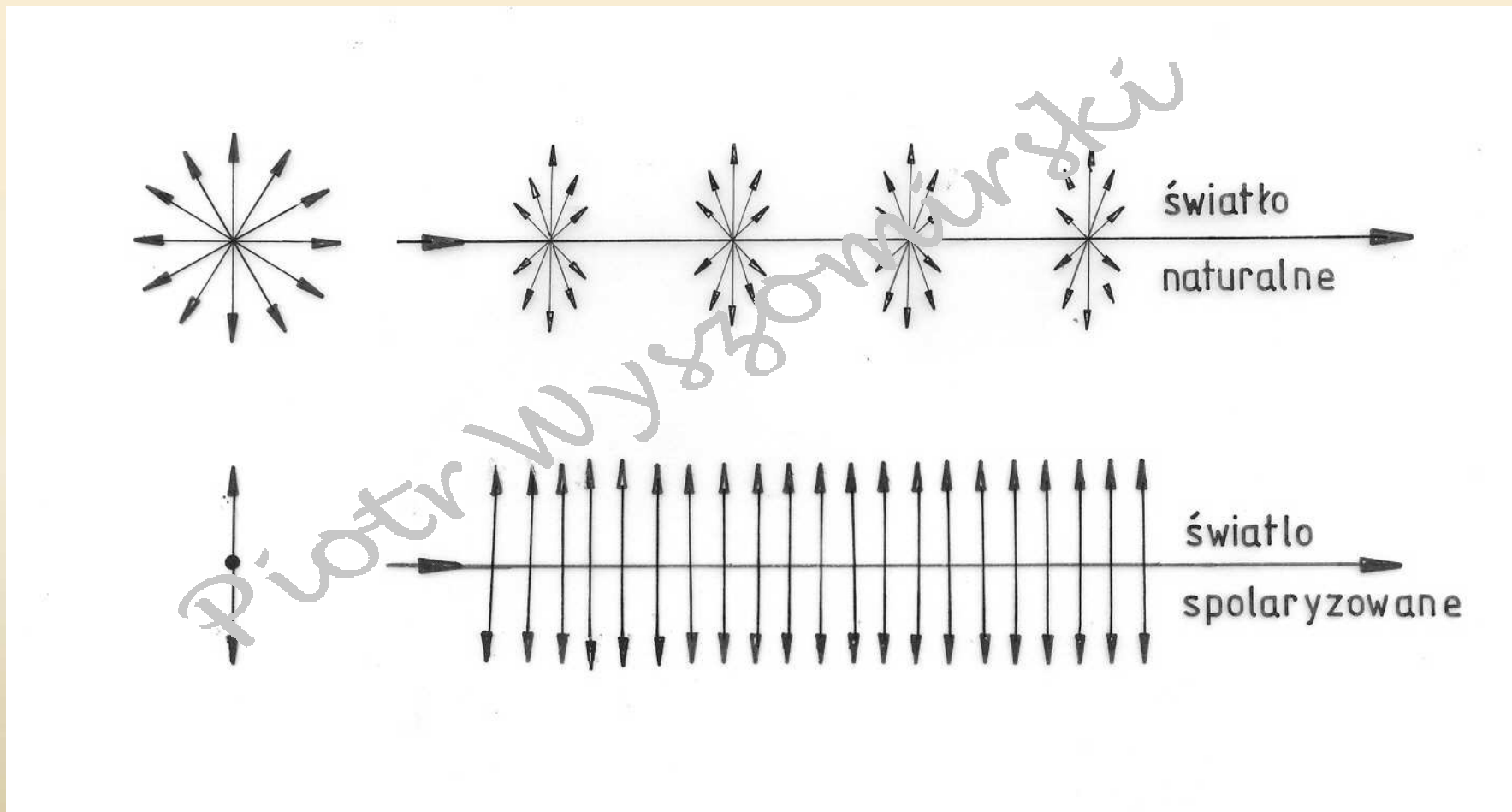
Zdolność rozszczepiania się promienia światła na powierzchni kryształu optycznie anizotropowego określa się nazwą **dwójtomność**. W kryształach optycznie jednoosiowych jej miarą jest różnica współczynników załamania światła promienia nadzwyczajnego (n_{ε}) i zwyczajnego (n_{ω}):

$$\Delta n = n_{\varepsilon} - n_{\omega}$$

natomiast w kryształach dwuosiowych - różnica skrajnych wartości współczynników załamania światła:

$$\Delta = n_{\gamma} - n_{\alpha}$$

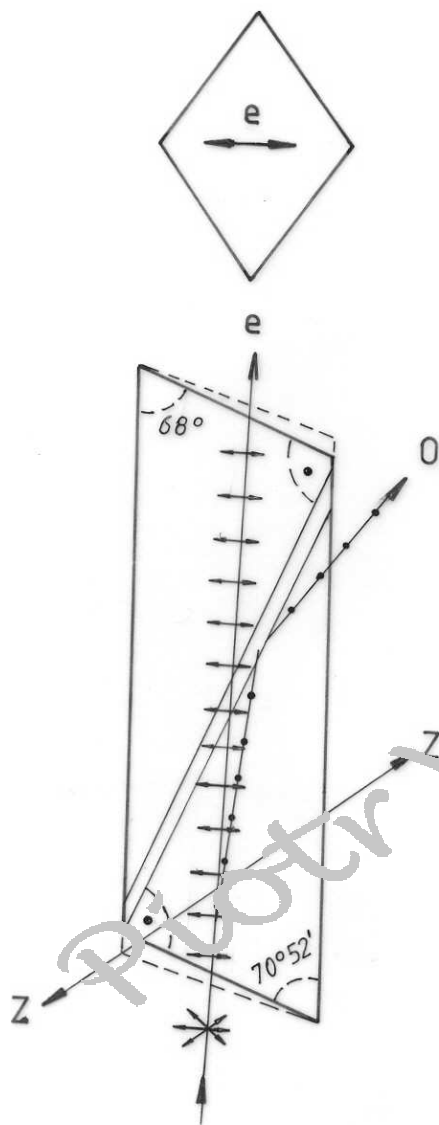
W analizie mikroskopowej w świetle
przechodzącym wykorzystywane jest
światło spolaryzowane

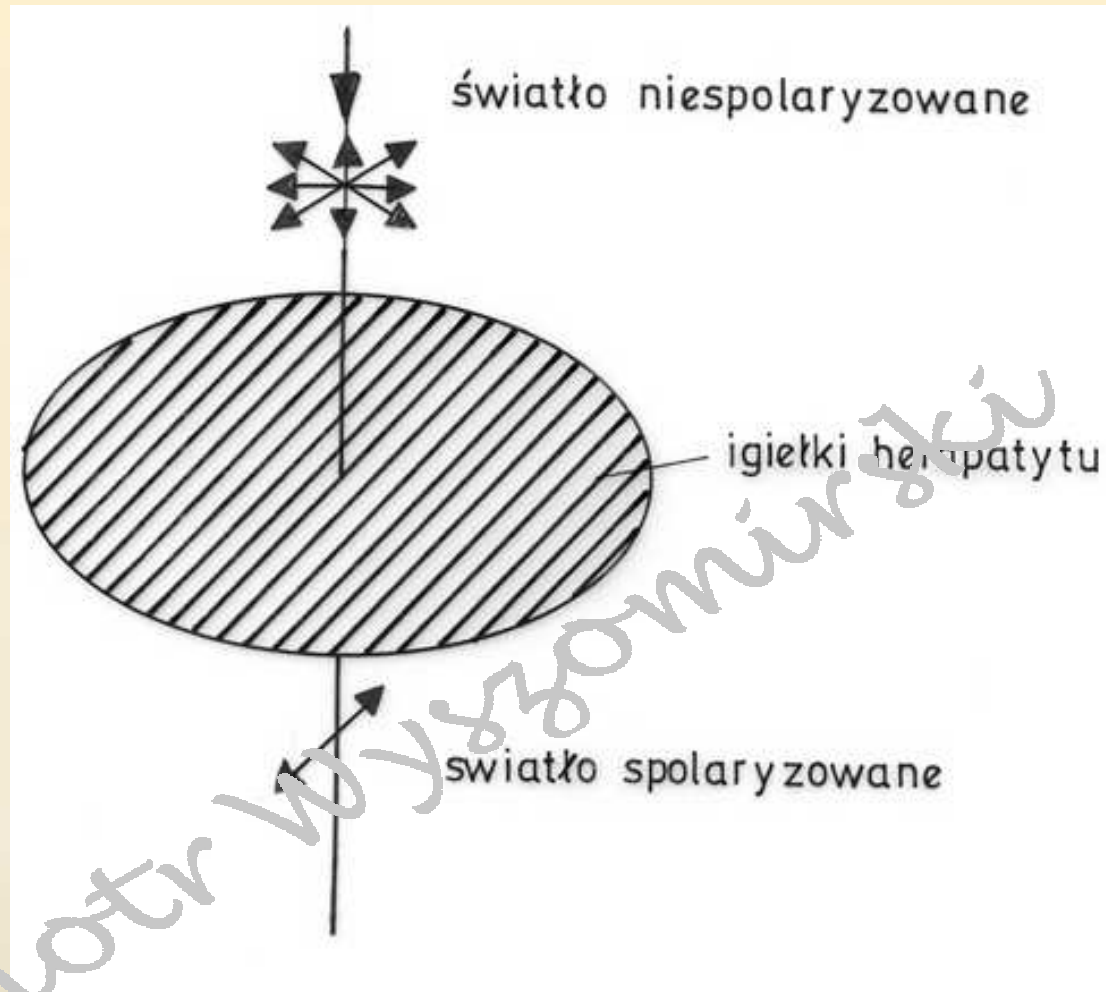
Polaryzacja światła może zachodzić:

- **przy odbiciu i załamaniu fali świetlnej na granicy dwóch ośrodków, gdy pada ona pod tzw. kątem Brewstera;**
- **przy przechodzeniu fali świetlnej przez ośrodki optycznie anizotropowe, co wiąże się z podwójnym załamaniem fali, tj. otrzymaniem dwóch spolaryzowanych promieni świetlnych drgających w płaszczyznach wzajemnie prostopadłych.**

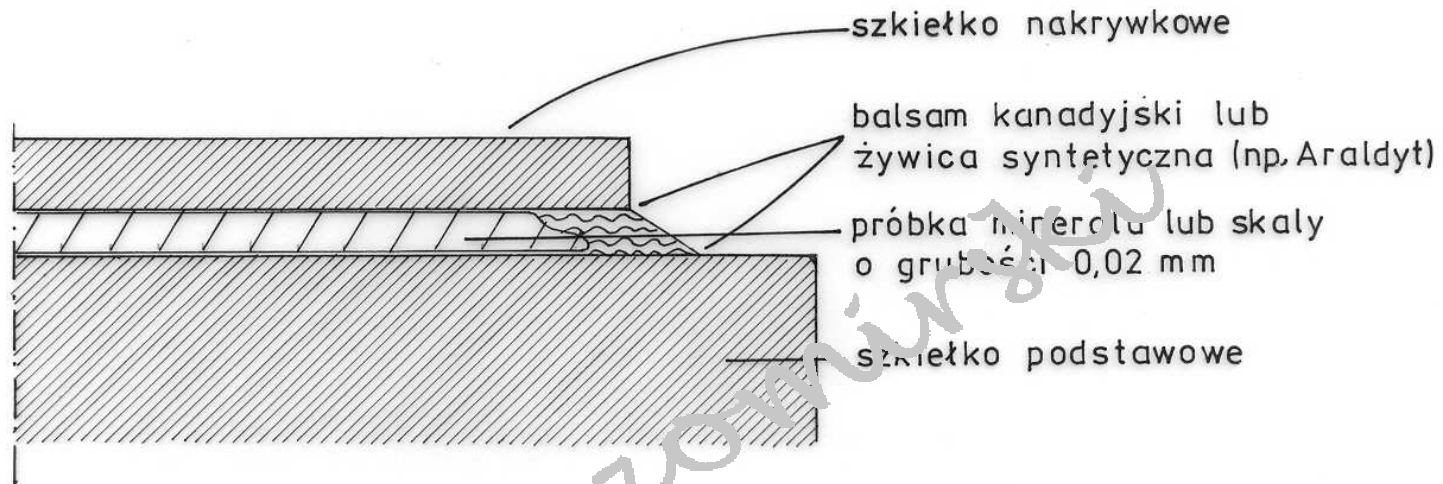

Pryzmat Nicola został sporządzony z kryształu kalcytu CaCO_3 przez szkockiego badacza o tym nazwisku w roku 1828.

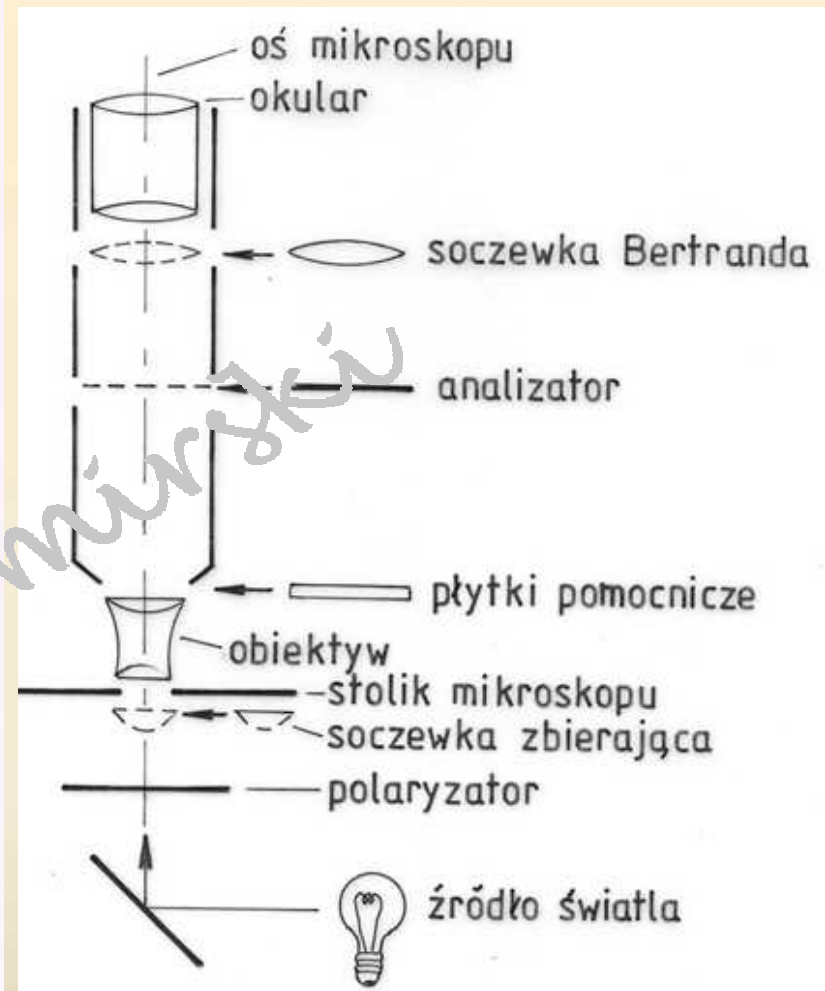
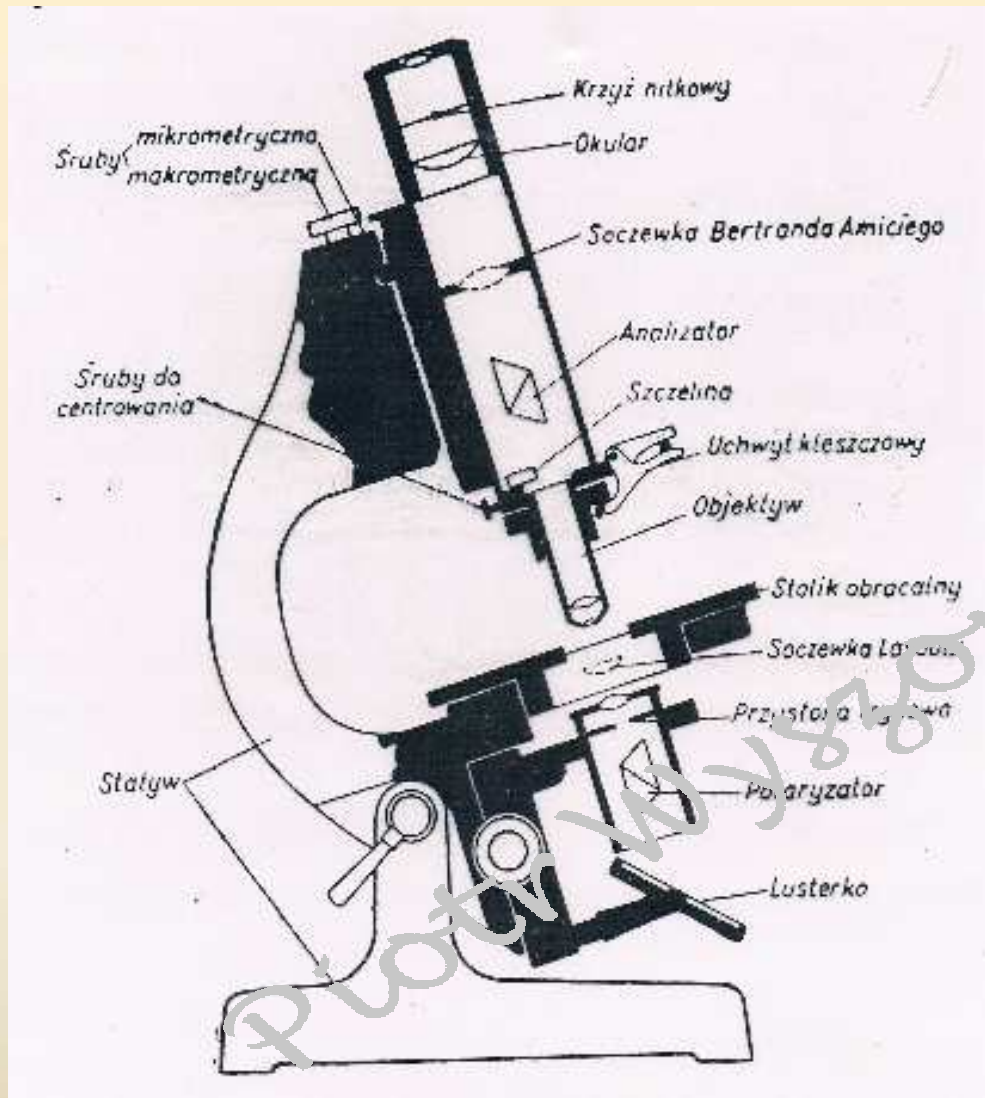
Kalcyt jest kryształem anizotropowym, krystalizującym w układzie trygonalnym. Jego wysoka dwójłomność ($\Delta \approx 0,170$) umożliwia stosunkowo łatwe usunięcie jednego z dwóch spolaryzowanych promieni otrzymanych w wyniku zjawiska dwójłomności i - co się z tym wiąże - otrzymanie równoległej wiązki światła spolaryzowanego.

Współcześnie do otrzymania światła spolaryzowanego wykorzystuje się polaroidy, tj. polaryzacyjne filtry umożliwiające otrzymanie światła liniowo spolaryzowanego.

**Przekroj przez preparat mikroskopowy
do światła przechodzącego.**

**Bieg promienia świetlnego
w mikroskopie optycznym
do badań w świetle
przechodzącym**

**CECHY OKREŚLANE W RUTYNOWYCH BADANIACH MIKROSKOPOWYCH
PLYTEK CIENKICH W ŚWIETLE PRZECHODZĄCYM**

przy dwóch, skrzyżowanych polaroidach:

- odróżnianie minerałów izo- od anizotropowych
- w przypadku minerałów anizotropowych określenie:
  - barwy interferencyjnej
  - charakteru znikania (ściemniania) światła
  - obecności zbliżniaczeń (wzg. ich braku)

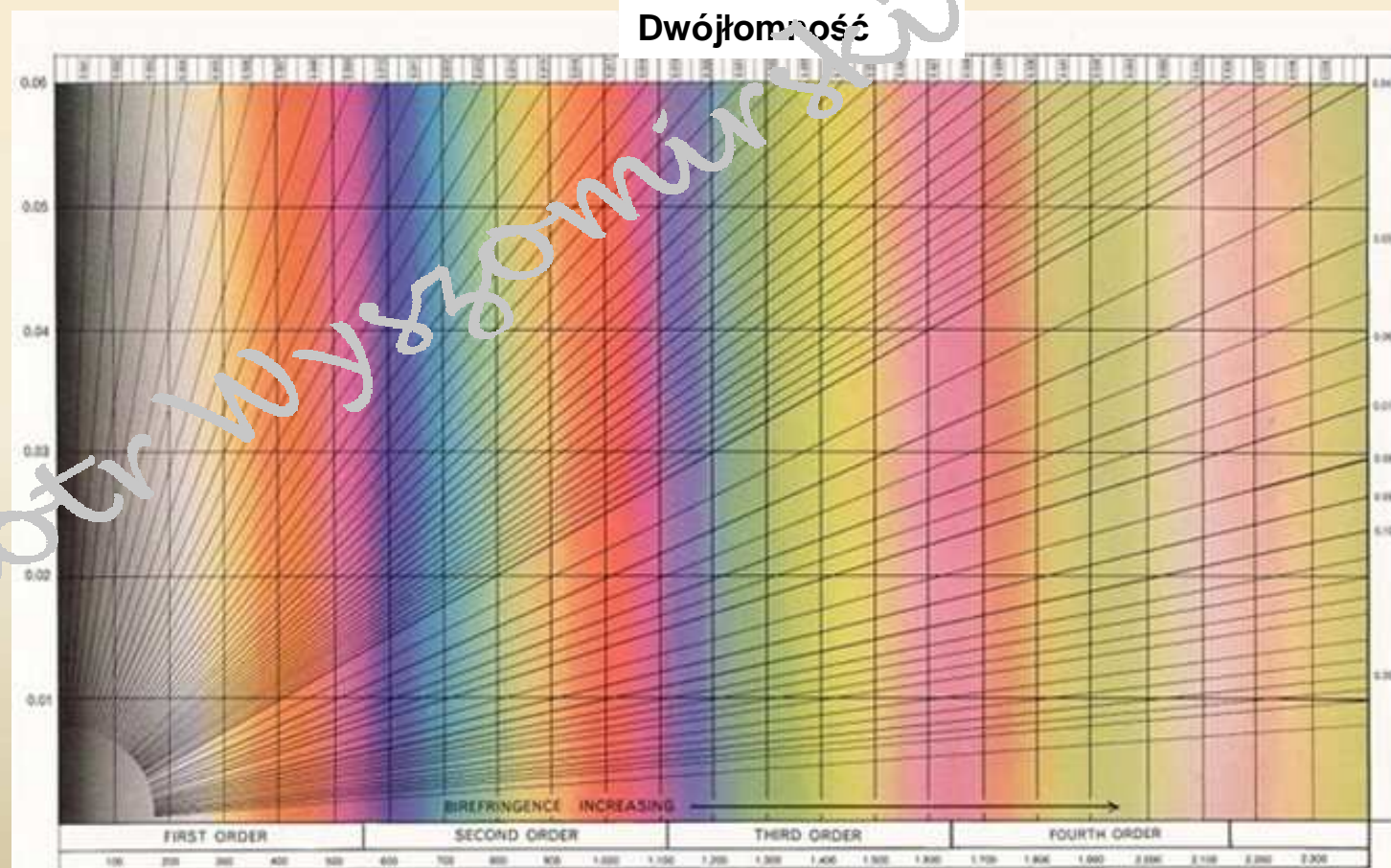
przy jednym polaroidzie:

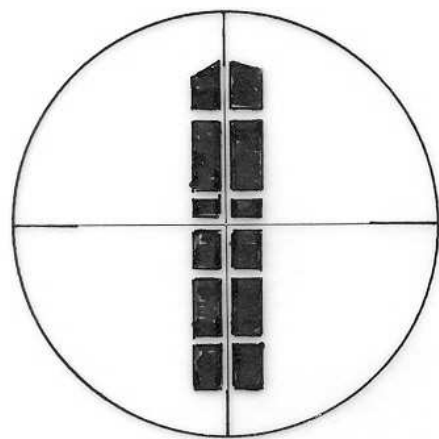
- kształt ziarna
- obecność śladów niaszczepności (wzg. ich brak)
- barwa własna (wzg. jej brak)
- pleochroizm (wielobarwność) (cecha określana w przypadku minerałów wykazujących barwę własną)
- orientacyjna ocena wartości współczynników załamania światła (na podstawie reliefu wzg. przesunięcia linii Beckego)

Jakość barw interferencyjnych jest uzależniona od następujących czynników:

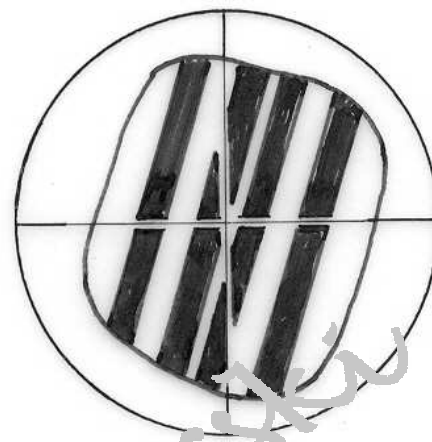
- dwójłomność (tj. maksymalna różnica wartości współczynników załamania światła),
- kierunek przecięcia kryształu,
- jego grubość.

Tabela barw interferencyjnych (diagram Michel-Levy'ego)

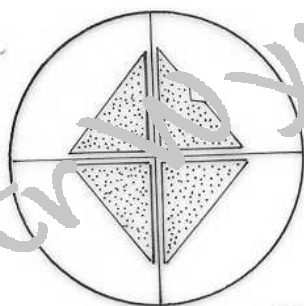

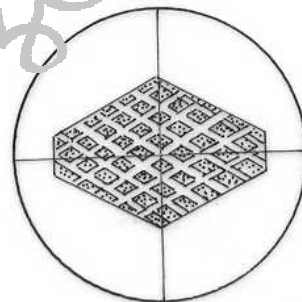
a

b

c

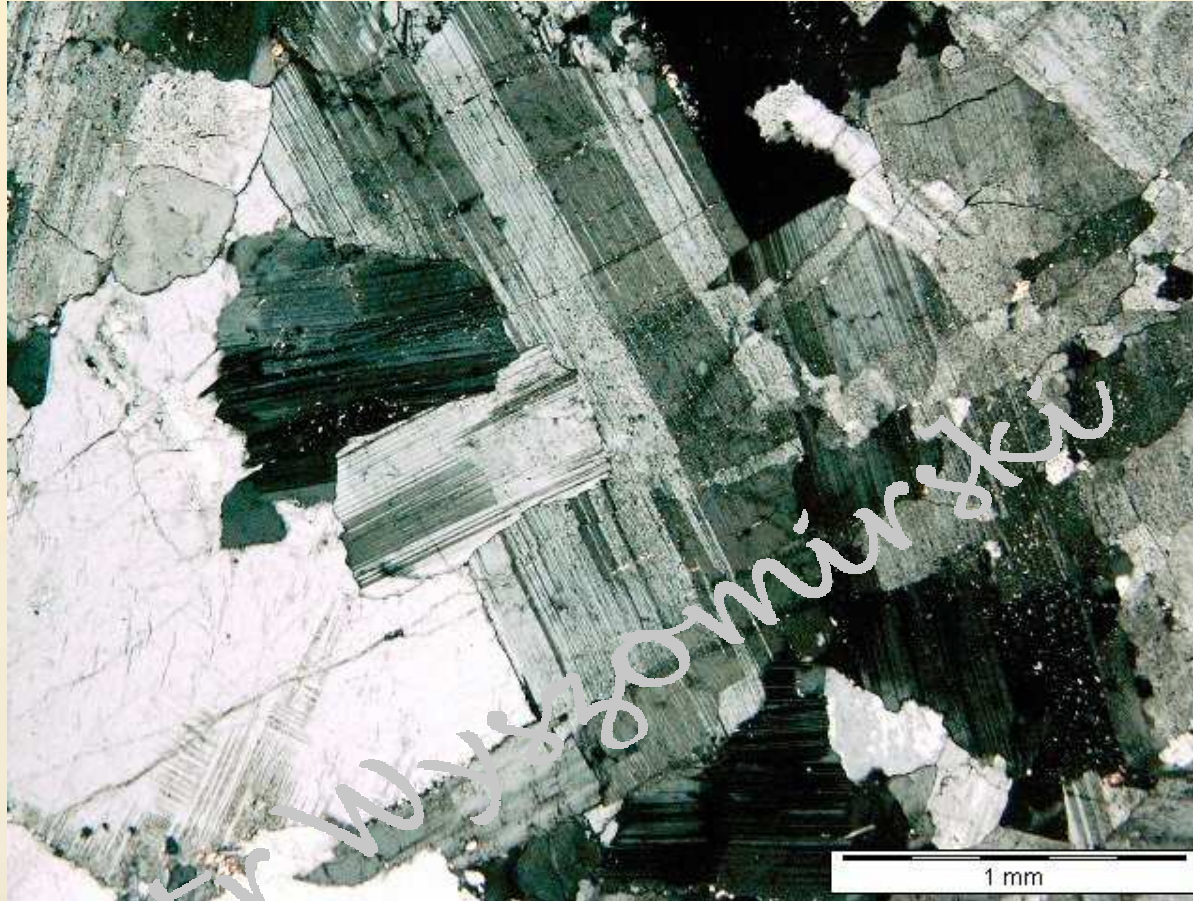

d

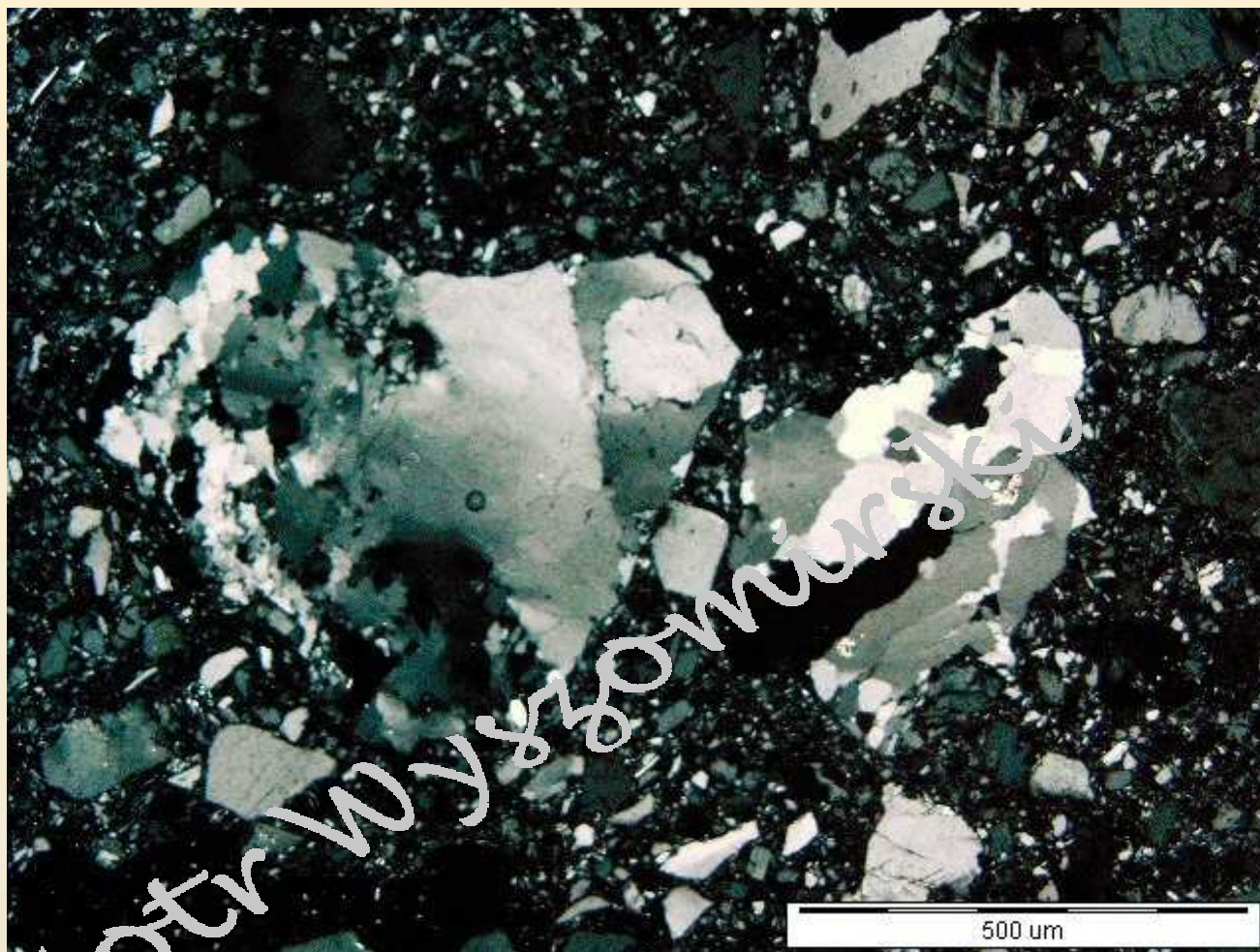
Wygaszanie światła:

a – proste, b – skośne (na przykładzie zbliżniaczenia wielokrotnego), c, d – symetryczne

**Leukogranit Szczablów. Widoczne niemal wyłącznie kwaśne plagioklasy z widocznymi wielokrotnymi jednokierunkowymi zblźnieniami. Mikrofotografia – mikroskop polaryzacyjny.
Polaroidy x**

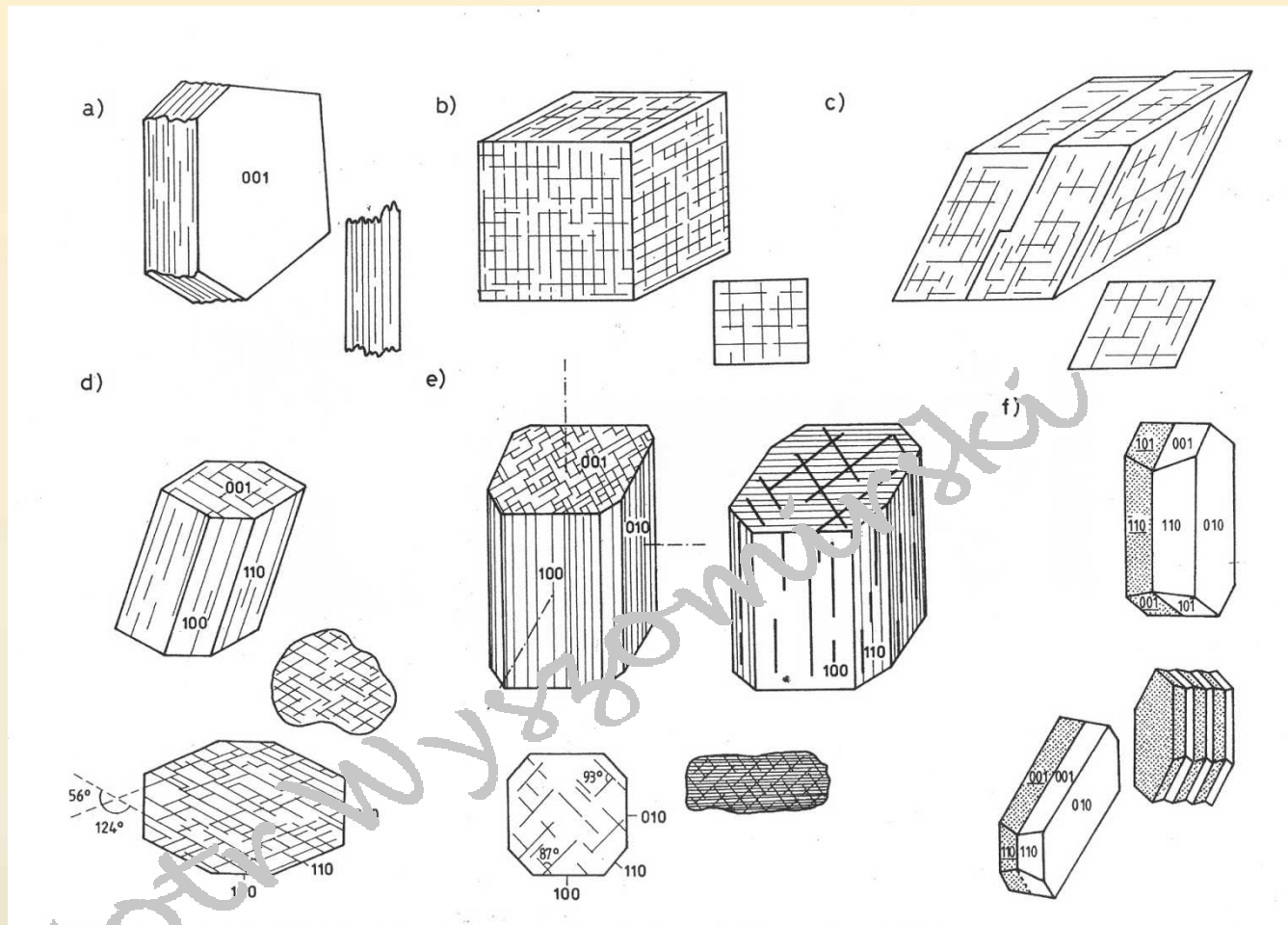

**Kwarc jako przykład minerału wykazującego: a) brak zblźniaczeń,
b) niskie barwy interferencyjne, c) faliste wygaszanie światła.
Mikrofotografia – mikroskop polaryzacyjny. Polaroidy x**

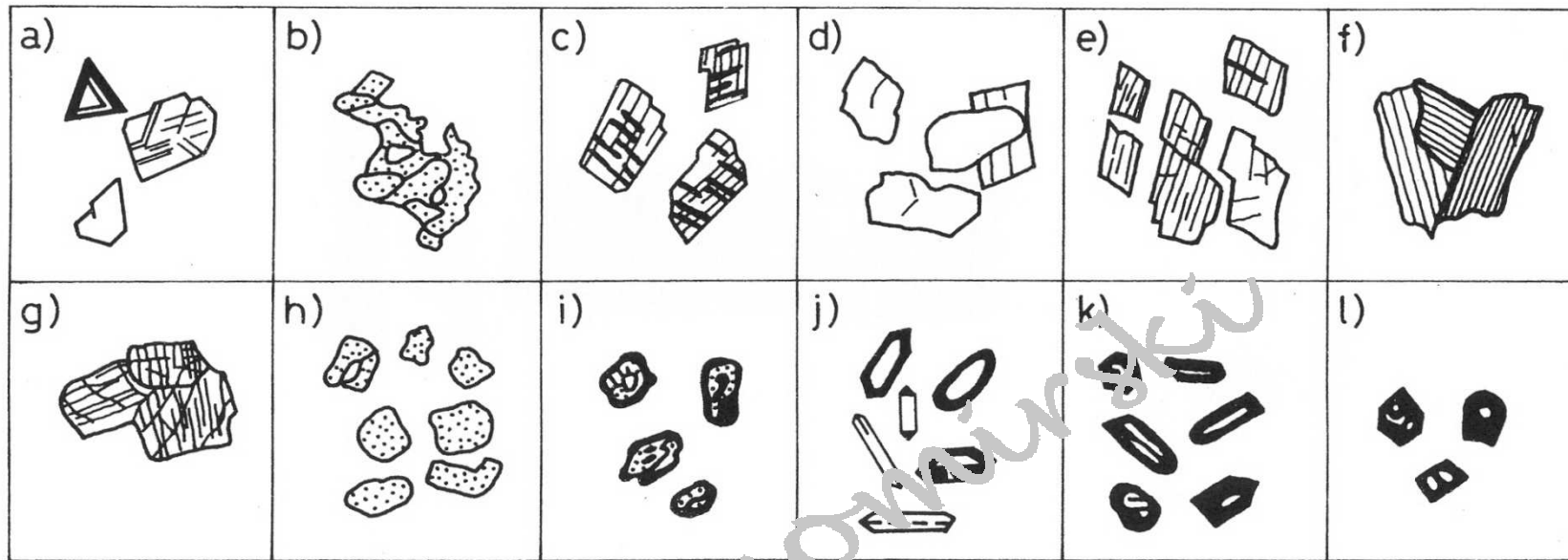
Kryształy niektórych minerałów wykazują **pleochroizm** (wielobarwność) polegający na zmianie intensywności lub odcienia barwy w płycie cienkiej podczas obrotu preparatu.

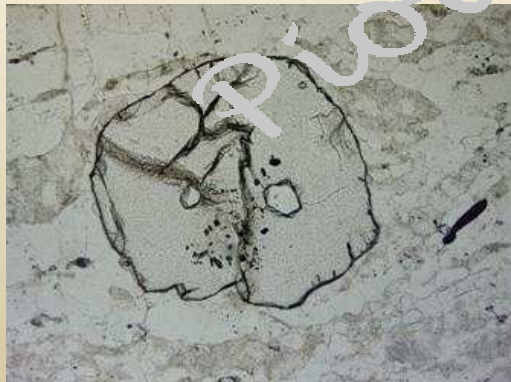
Biotyt (najbardziej pospolita mika ciemna) stanowi klasyczny przykład minerału o silnym pleochroizmie.

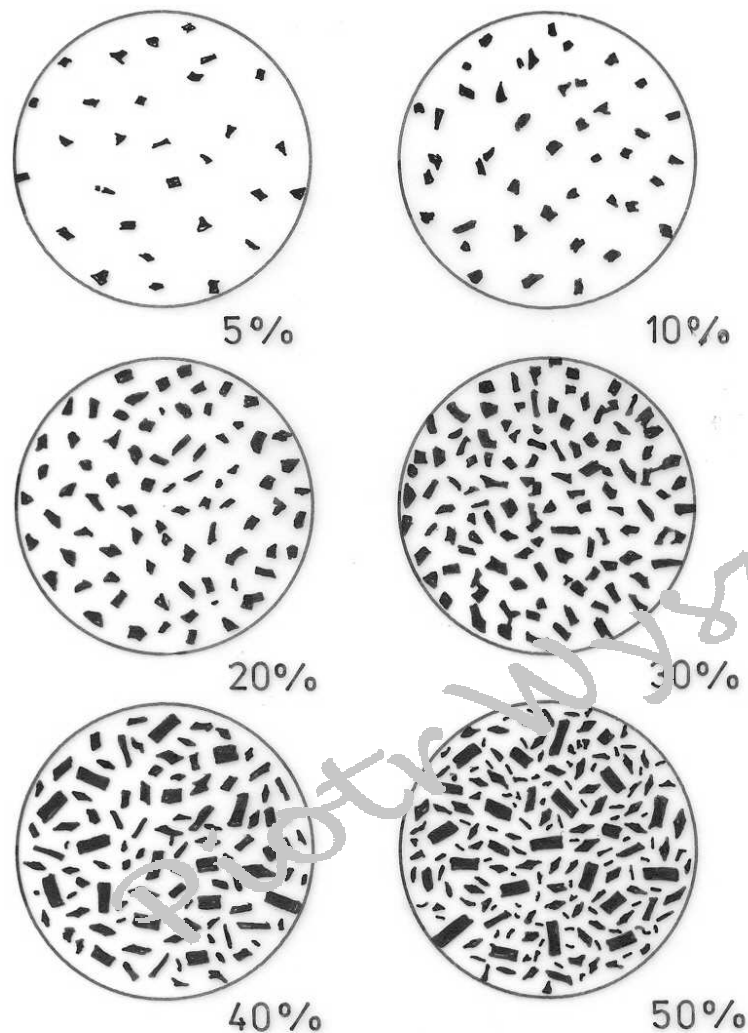
Łupliwość (a-e) i zblźniaczenia (f) w kryształach w obserwacjach makro- i mikroskopowych: a – jednosystemowa (miki), b – dwusystemowa (ortogonalna - halit), c – dwusystemowa (diagonalna – minerały węglanowe), d – dwusystemowa (diagonalna – amfibole), e – dwusystemowa i trójsystemowa (diagonalna – pirokseny), f – zblźniaczenia minerałów.

Relief (wzrastający od a) do l)) niektórych minerałów obserwowany na kontakcie z balsamem kanadyjskim.

Bardzo dobrym przykładem minerału o wysokim reliefie jest granat $A_3B_2[SiO_4]_3$ gdzie: A = Mg, Fe^{2+} , Mn^{2+} , Ca, B = Al, Fe^{3+} , Cr^{3+}

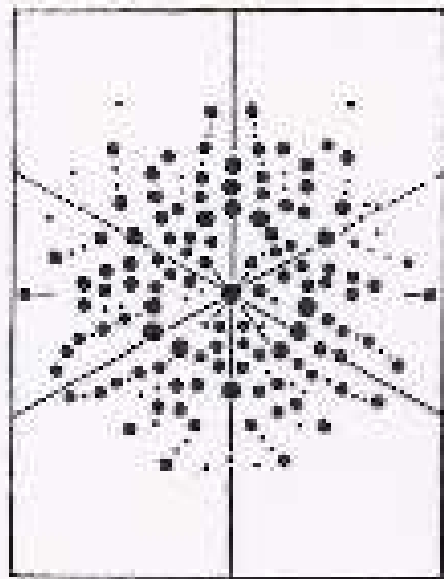
← Skala wizualnej oceny udziału faz mineralnych metodą mikroskopową (Terry, Chillinger 1955).

Do orientacyjnej oceny ilościowej, szczególnie w przypadku faz wyraźnie odróżniających się od innych, korzysta się z tabel oceny wizualnej. Bardziej dokładne wyniki osiąga się za pomocą analizy planimetrycznej preparatów mikroskopowych.

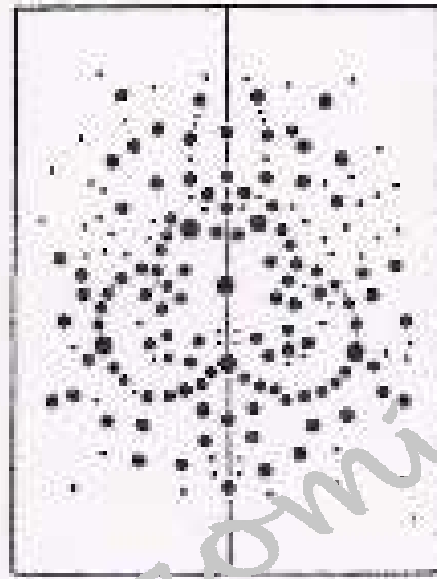
Analiza rentgenograficzna

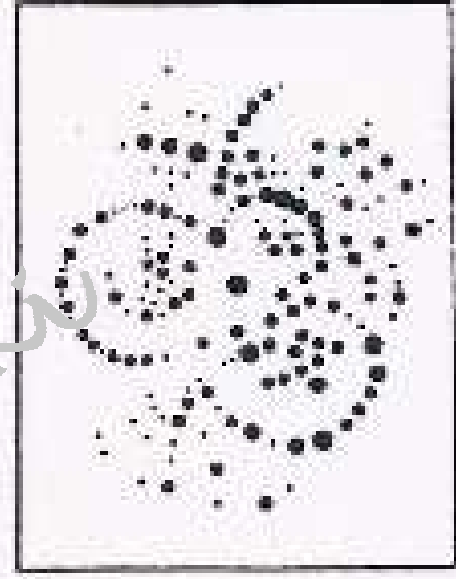
Promieniowanie rentgenowskie (*ang.* X-rays) zostało odkryte przez Wilhelma Röntgena w 1895 r. Doświadczenia przeprowadzone przez Maxa von Lauego (1912 r.) wykazały, że ma ono charakter fal elektromagnetycznych. Do tego celu zastosował on monokryształy (m.in. kalcytu CaCO_3) jako trójwymiarową siatkę dyfrakcyjną.

a

b

c

**Diagramy Lauego monokryształu kalcytu CaCO_3 (wg Schiebolda).
 a - płytka wycięta prostopadle do osi Z, b - prostopadle do jednej
 z płaszczyzn symetrii, c - kierunek przypadkowy**

Długość fali promieniowania rentgenowskiego mieści się w zakresie od ok. $0,1 \cdot 10^{-8}$ cm (tj. $0,1 \text{ \AA}$) do ok. $10 \cdot 10^{-8}$ cm ($10 \text{ \AA}$), co stanowi około $1/1000$ długości fali światła widzialnego.

W badaniach składu fazowego surowców mineralnych metody rentgenograficzne bazujące na wykorzystaniu monokryształów (*metoda Lauego, metoda obracanego kryształu*) nie znajdują zastosowania. Do tego celu wykorzystywana jest metoda proszkowa opracowana w latach trzydziestych XX wieku przez Debye'a, Scherrer'a i Hulla (*metoda DSH*).

W metodzie DSH wykorzystywane jest promieniowanie rentgenowskie o ściśle określonej długości fali (tzw. *promieniowanie charakterystyczne*). Do jego otrzymania służą filtry rentgenowskie.

Filtry rentgenowskie są wykonywane z folii metalu, którego liczba atomowa jest o 1 lub 2 niższa od liczby atomowej metalu antykatody lampy rentgenowskiej. Przykładowo, dla powszechnie używanej lampy rentgenowskiej z antykatodą Cu (liczba atomowa 29) stosowany jest filtr Ni (liczba atomowa 28).

Podstawy rentgenograficznej analizy fazowej

W rentgenograficznej analizie fazowej wykorzystuje się zjawisko dyfrakcji (*ugięcia*) promieni rentgenowskich, które zachodzi na elementach struktury ciała krystalicznego. Spełnia więc ono rolę trójwymiarowej siatki dyfrakcyjnej. Zależność kierunków interferencyjnie wzmocnionego promieniowania rentgenowskiego od odległości między płaszczyznami określa równanie Braggów-Wulfa:

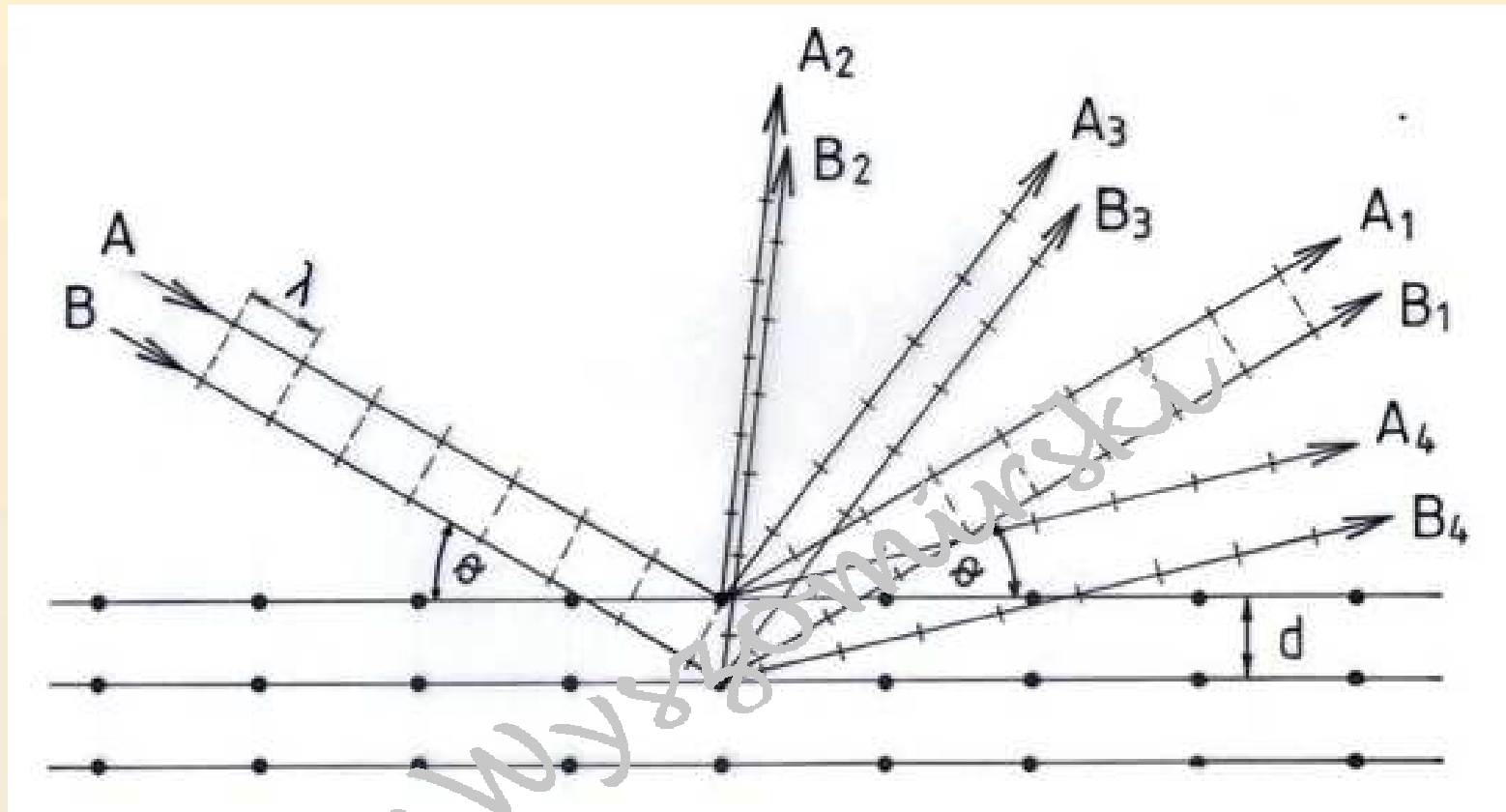
$$n\lambda = 2d_{hkl} \sin\Theta$$

gdzie: d_{hkl} - odległość między płaszczyznami sieciowymi,

Θ - kąt odchyśku stanowiący kąt między kierunkiem wiązki pierwotnej i płaszczyzną preparatu,

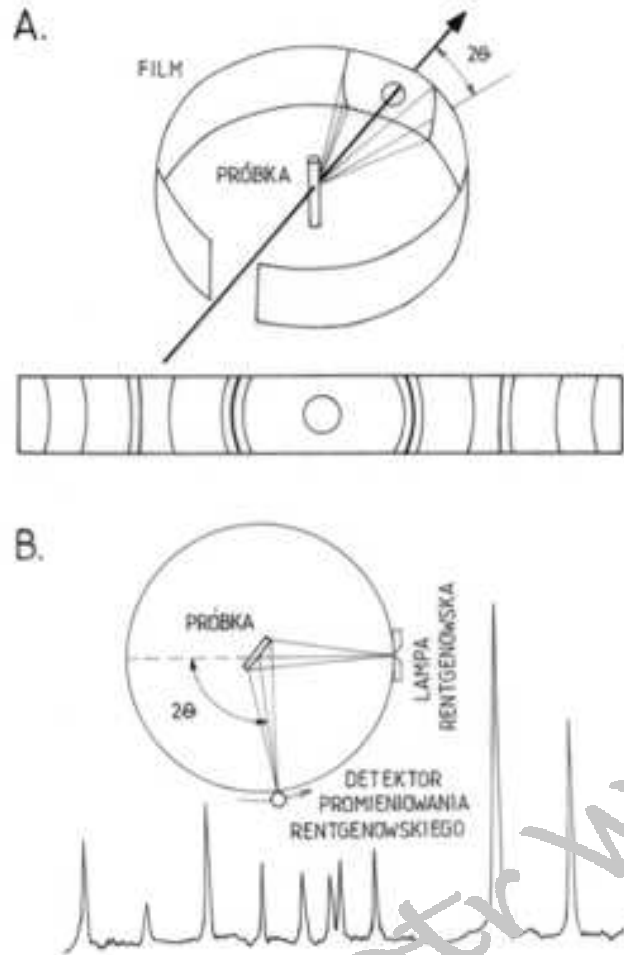
λ - długość fali promieniowania rentgenowskiego (w metodzie DSH jest ono promieniowaniem monochromatycznym),

n - rząd dyfrakcji (kolejne liczby całkowite 1, 2, 3,...)

Ilustracja zależności między odległością międzypłaszczyznową d , kątem odbłyску θ i długością fali promieniowania rentgenowskiego λ (prawo Braggów-Wulffa)

Wiązka promieni rentgenowskich ulegająca ugięciu na węzłach sieci przestrzennej i następnie:
a – wzmocnieniu w wyniku interferencji w fazach zgodnych (promienie A_1 i B_1),
b – osłabieniu spowodowanym interferencją w fazach niezgodnych (promienie A_2 i B_2 , A_3 i B_3 , A_4 i B_4). **Jedynie promienie (a) są rejestrowane na rentgenogramach.**

Rejestracja rentgenogramów w metodzie proszkowej DSH z wykorzystaniem detekcji filmowej (A) i licznikowej (B).

Rentgenograficzną analizę fazową metodą proszkową DSH umożliwia aparatura, która zapewnia:

- wytwarzanie monochromatycznego promieniowania rentgenowskiego (generator, lampa rentgenowska, filtr absorpcyjny wzgl. monochromator krystaliczny),
- rejestrację interferencyjnie wzmocnionego promieniowania rentgenowskiego przy wykorzystaniu detekcji filmowej lub licznikowej z użyciem licznika Geigera-Muellera (*dyfraktometria rentgenowska*).

Aktualnie najczęściej wykorzystywana jest dyfraktometria rentgenowska, której **zaletami są m.in.:**

- ✓ łatwość rejestracji refleksów niskokątowych (jest to szczególnie istotne w analizie surowców ilastych),**
- ✓ łatwość pomiaru intensywności refleksu (co jest ważne z punktu widzenia analizy ilościowej),**
- ✓ możliwość analizy profilu linii dyfrakcyjnej (co stanowi podstawę rentgenowskiej metody oznaczania wielkości kryształitów i stopnia uporządkowania substancji słabo krystalicznych).**

Niedogodnościami dyfraktometrii rentgenowskiej są:

- potrzeba użycia stosunkowo dużej masy próbki do sporządzenia preparatu,
- niemożność jednoczesnego zarejestrowania pełnego zakresu pomiarowego.

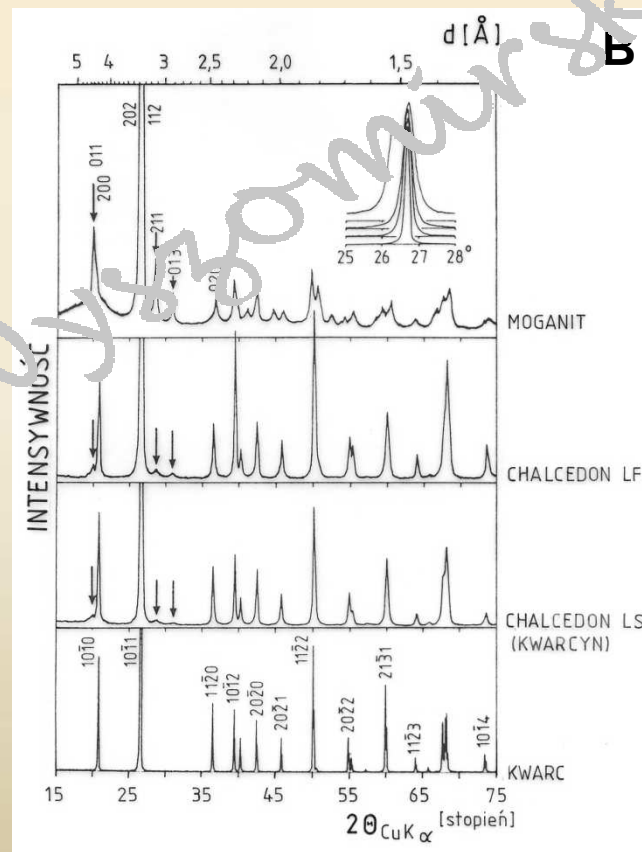
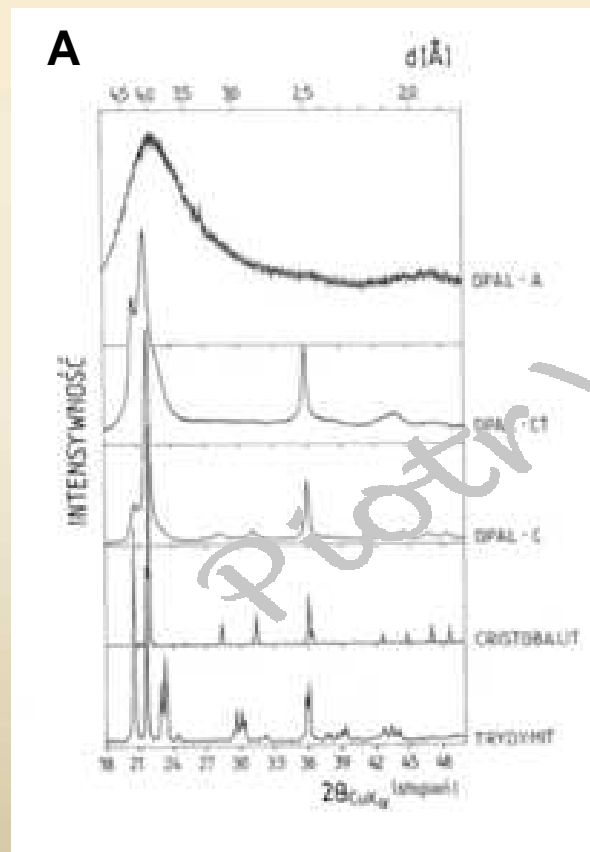
Identyfikację w **jakościowej analizie rentgenograficznej** przeprowadza się dwustopniowo. Polega ona na:

- ✓ stwierdzeniu zgodności wartości d i I kilku - najczęściej pięciu - pików dyfrakcyjnych analizowanej próbki z danymi wzorcowymi określonego minerału. Te ostatnie są ujęte w indeksie rentgenowskim (tzw. *klucz rentgenowski*) katalogu, którym się posługujemy. Pozwala to na wstępną identyfikację analizowanego minerału,
- ✓ stwierdzeniu zgodności wszystkich pozostałych pików zarejestrowanych w zakresie pomiarowym z danymi wzorcowymi określonego minerału.

Progi wykrywalności wybranych faz mineralnych i syntetycznych w ich mieszaninie (Pawloski 1985)

Minerał	Próg wykrywalności [% mas.]	Minerał	Próg wykrywalności [% mas.]
Biotyt	5,0	Klinoptilolit	5,0
Cristobalit	1,0	β kwarc	0,5
Dolomit	0,5	Montmorillonit	5,0
Hornblenda	2,0	Muskowit	3,0
Illit	7,0	Skaleń	2,0
Kalcyt	0,5	Szkło naturalne i techniczne	40,0
Kaolinit	5,0		

Obecność substancji amorficznej charakteryzuje rozmyte pasmo dyfrakcyjne, podczas gdy dla substancji w pełni krystalicznej typowe są ostre piki dyfrakcyjne. Zjawisko to można dobrze prześledzić na przykładzie wybranych faz mineralnych SiO_2 .

Dyfraktogramy rentgenowskie minerałów grupy SiO_2 (Flörke i in. 1991):
A – różne odmiany opalu, cristobalit, trydymit,
B – minerały rodziny kwarcu.

Szczególną rolę odgrywa analiza rentgenograficzna w badaniach ceramicznych surowców ilastych, których podstawowe składniki – tj. minerały ilaste – są wybitnie drobnoziarniste. W związku z tym rutynowa, mikroskopowa metoda badania tych surowców często zawodzi, co wymaga stosowania m. in. analizy rentgenograficznej.

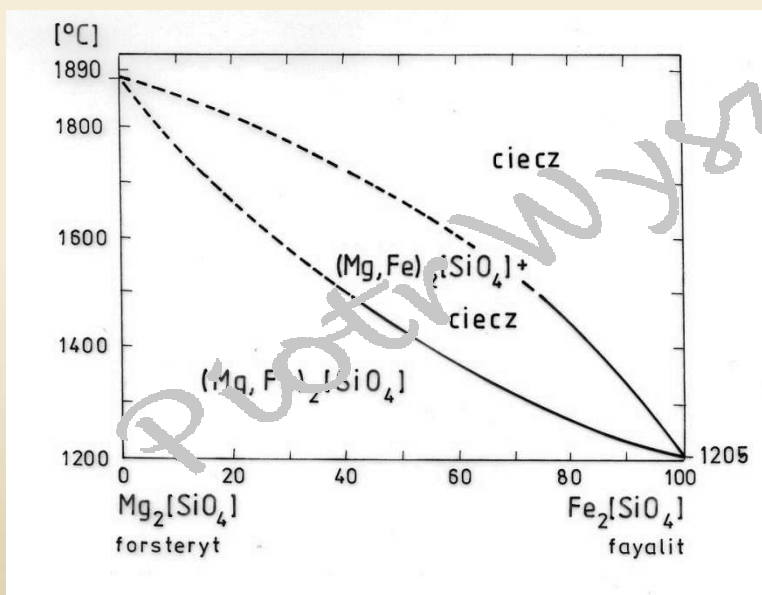
Przybliżone wartości d_{001} [Å] pierwszego niskokątowego refleksu krzemianów i glinokrzemianów warstwowych (Brindley, Brown 1980)

Grupa minerałów	Próbka analizowana:			
	w stanie powietrno-suchym	po nasyceniu glikolem etylenowym	po prażeniu przez 1 godzinę w:	
			300-350°C	500-600°C
Kaolinitu (z wyjątkiem hydrohaloizytu)	7	7	7	znika
Hydrohaloizyt	10	11	7	znika
Smektyty:				
Smektyt sodowy	12,5	17	10	10
Smektyt wapniowo-magnezowy	15	17	10	10
Wermikulity:				
Na-wermikulit	12,5	14,5	10	10
Ca, Mg-wermikulit	14,5	14,5	10	10
Miki i illit	10	10	10	10
Chloryty:	14	14	14	14
Chloryty pęczniejące	14	16-17	14	14
Chloryty kolapsujące*	14	14	10	10

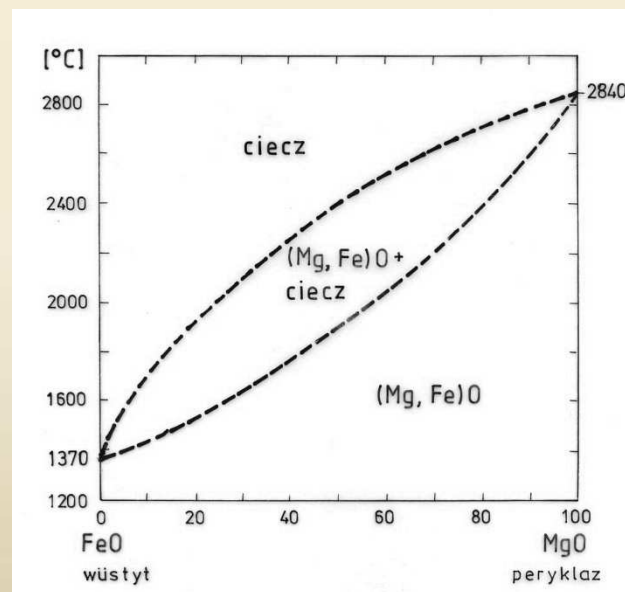
Analiza rentgenograficzna w badaniach roztworów stałych

W niektórych przypadkach fazy krystaliczne występujące w surowcach mineralnych mają charakter roztworów stałych, zarówno ciągłych jak i nieciągłych. Ich skład chemiczny często wpływa w znacznym stopniu na jakość tych surowców. Klasycznymi przykładami są m.in.:

- roztwór stały forsterytu $Mg_2[SiO_4]$ i fayalitu $Fe_2[SiO_4]$ (*oliwiny*),
- roztwór stały peryklazu MgO i wüstytu FeO (Rys. 2.5);
- roztwór stały magnezytu $MgCO_3$ i sydereytu $FeCO_3$.

Roztwór stały forsteryt $Mg_2[SiO_4]$ - fayalit $Fe_2[SiO_4]$ (*oliwiny*) (wg Levina i in. 1974).

Roztwór stały peryklaz MgO – wüstyt FeO (wg Levina i in. 1974).

Reguła Vegarda

Zmiana parametrów sieciowych komórki elementarej roztworu stałego jest w przybliżeniu funkcją liniową jego składu chemicznego.

W odniesieniu do oliwinów:

✓ Zależność między udziałem cząsteczki fayalitowej (Fa) w oliwinie i parametrami a, b, c jego komórki elementarnej jest następująca:

$$Fa = -3813,808 + 47,799a + 228,233b + 286,890c \pm 2,5\%$$

✓ (Suturin i in. 1971)

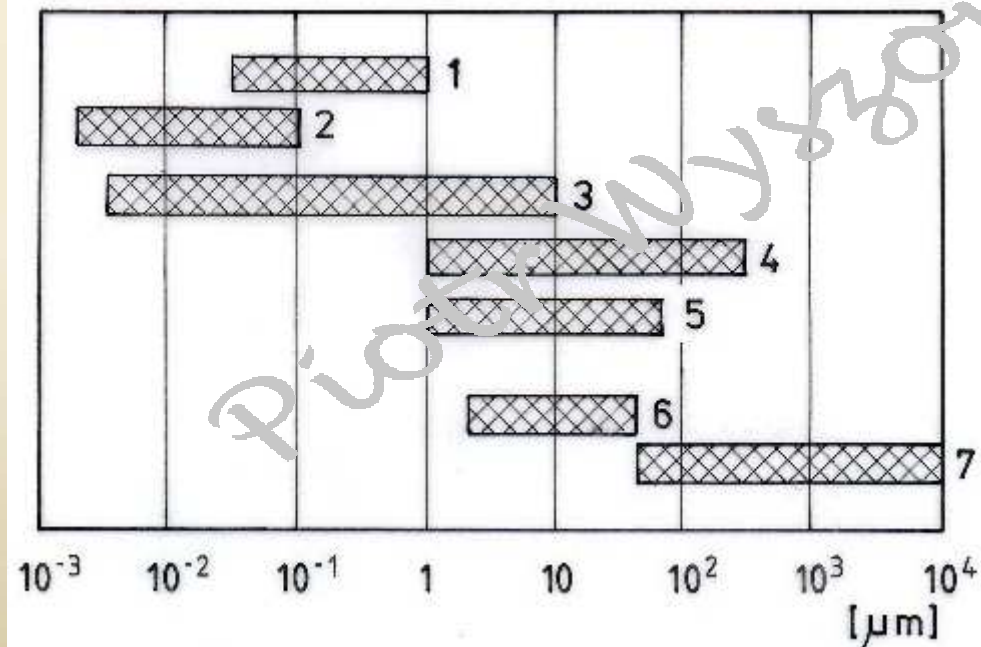
✓ Właściwością wyróżniającą dla oliwinów jest odległość między płaszczyznami sieciowymi (130), która zmienia się liniowo w zależności od składu chemicznego:

$$Fo (\% \text{ mol}) = 4233,91 - 1494,59d_{130} \text{ (Yoder, Sahama 1957)}$$

gdzie: d_{130} – odległość między płaszczyznami sieciowymi (130) oliwinu, Fo – udział cząsteczki forsterytowej.

Analiza rentgenograficzna w badaniach wielkości kryształitów

Możliwości metody rentgenograficznej w badaniach wielkości kryształitów istnieją w zakresie od $0,1 \mu\text{m}$ do $0,001 \mu\text{m}$ (tj. do 1 nm). W przedziale tym obserwuje się bowiem poszerzenie dyfrakcyjne B refleksów rentgenowskich, które jest uzależnione od wielkości kryształitów D.

Zakres stosowania różnych metod badania uziarnienia.

1 – ultrawirówka, 2 – metoda rentgenograficzna, 3 – mikroskop elektronowy, 4 – mikroskop optyczny, 5 – analiza sedymentacyjna, 6 – mikrosita, 7 – analiza sitowa

**Zależność ta została ustalona przez Scherrera w roku 1918,
który podał następujący wzór:**

$$D = \frac{K \cdot \lambda}{B \cdot \cos \theta_B}$$

gdzie:

D – pozorna rentgenograficzna wielkość krystalitu [Å],

B – poszerzenie dyfrakcyjne stanowiące szerokość maksimum interferencyjnego [radian],

K – wielkość stała uzależniona od symetrii krystalitów,

λ – długość fali promieniowania rentgenowskiego [Å],

θ_B – kąt odbysku [stopień].

Dla kryształów z układu regularnego wielkość K różni się niewiele od jedności i dla celów praktycznych przyjmuje się, że $K = 1$.